

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Jakonen, Mikko

Title: Konflikteista demokratiaan – ja takaisin

Year: 2017

Version:

Please cite the original version:

Jakonen, M. (2017, 27.11.2017). Konflikteista demokratiaan – ja takaisin. Peruste.
<http://perustelevi.fi/konflikteista-demokratiaan-ja-takaisin/>

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

Konflikteista demokratiaan – ja takaisin

Kuva: Mikael Heikkanen.

Demokratia määritellään yleisesti poliittiseen yhteisöön osallistumaan oikeutettujen ihmisten äänestyksessä muodostaman enemmistön valtana. Demokratiassa yhteisö hallitsee itse itseään poliittisten instituutioiden välityksellä. Demokratiaa ei kuitenkaan tulisi ymmärtää pelkäksi sujuvaksi hallinnoksi. Demokratia nimittäin syntyy ja uusiutuu vain vallitsevan tilanteen murtavista ja avaavista konflikteista, jotka pakottavat pohtimaan sitä mitä politiikka ja poliittinen järjestys pohjimmiltaan on.

Poliittinen toiminta liikuttaa kohti avautumaa

Politiikka on perinteisesti nähty ihmisyhteisön liikkeen hallitsemisen ja järjestämisen kysymyksenä. Näin ajatteli modernin valtioteorian suunnannäyttäjät Thomas Hobbes (1588–1679) esittäessään politiikan olevan väkijoukon (*multitude*) liikkeen kanavoimista suvereenin avulla.[1] Myös antiikin kreikkalaisille kuten Platonille (427–347 eaa.) politiikka tarkoitti poliittisen alueen järjestämistä tai jopa "siivoamista" vastaamaan kosmosta eli maailmankaikkeuden näkyvää harmonista järjestystä.[2] Edelleen, Mestari Kongin (551–479 eaa.) ja kungfutselaisuuden poliittiset

peruseriaatteet kiteytyvät yhteiskunnallisiin ja perheen sisäisiin hierarkioihin, jotka takaavat kokonaisuuden harmonian ja tasapainon suhteessa taivaaseen (*tian*).[3]

Vaikka politiikan klassinen peruskysymys on siis järjestys, on poliittisessa toiminnassa kuitenkin kyse myös tuon järjestyksen kyseenalaistamisesta ja avaamisesta. Järjestys nimittäin palvelee aina jonkun intressejä peittäen ja kieltämällä konfliktien esiin nousemisen järjestyksen nimissä. Jos politiikkaa ei nähdä jatkuvan muutoksen, uuden luomisen ja avautuvien mahdollisuuksien käytäntönä, on vaarassa muodostua perspektiivirhe, joka mahdollistaa intressipohjaisen ja yksipuolisen poliittisen vallankäytön järjestyksen ja hallinnollisuuden kaavussa.

Poliittisen toiminnan on siksi pyrittävä muuttamaan annetun maailman ja poliittisen järjestelmän ehtoja, jotta politiikka ei typisty hallinnoksi (*governance*). Siksi poliittinen toiminta tapahtuu aina politiikan ja poliittisen alueen rajoilla, kysymällä mitkä nuo rajat itseasiassa ovat. Kaikki menestykselliset poliittiset liikkeet – olivat ne oikeistolaisia, vasemmistolaisia, vihreitä, feministisiä tai fasisistisia – ovat toimineet ja toimivat muuttaakseen annettua poliittista järjestelmää.

Poliittinen eli uusien mahdollisuuksien tila on aina avattavissa ja tehtävissä

Poliittinen toiminta luo siis yhtäältä järjestystä, mutta samalla myös kyseenalaistaa olemassa olevia hierarkioita ja pyrkii muuttamaan niitä. Poliittisen toiminnan kannalta on tärkeää ymmärtää, että ei ole yhtään instituutiota, organisaatiota tai järjestelmää, johon ei voitaisi vaikuttaa. Hannah Arendtin sanoin: valta on jätetty kadulle lojumaan ja vallankumoukselliset ovat niitä, jotka osaavat tarttua siihen.[4] Tämä eräällä tavalla negatiivinen ajatus on demokraattisen poliittisen toiminnan peruseriaate. Poliittinen eli uusien mahdollisuuksien tila on aina avattavissa ja tehtävissä.

Siksi politiikassa on kysymys nimenomaan taidosta (*ars, art*) eli taiteesta. Kyse on uuden luomisesta, aikaisemmin olemattoman tilan avaamisesta. Kuten taiteen, myös politiikan tehtävänä on osoittaa reittejä mahdollittoman mahdollisuuteen. Se asettaa olemassa olevan järjestyksen elementit uuteen sommitelmaan, osoittaen edellisen järjestyksen vain yhdeksi konstruktioksi monien muiden mahdollisten joukossa.

Politiikka tapahtuu vallankumouksen rajalla

Vallitsevan poliittisen järjestelmän kyseenalaistamista kutsutaan vallankumouksellisuudeksi. Vielä 1600-luvulla termillä *revolution* viitattiin poliittisen järjestelmän alkuperäisen konstituution eli poliittisen ruumiin (*body politic*) palauttamiseen, sillä termi juontuu latinan sanasta *revolvere*, jolla viitattiin planeettojen kiertoliikkeeseen.[5] 1700-luvulla politiikan aikahorisontti muuttui, eikä esimerkiksi Polybiuksen[6] (203–118 eaa.) kuuluisaa poliittisten regiimien kiertojärjestelmää enää otettu vakavasti. Alettiin ajatella, että poliittinen järjestelmä voitaisiin muuttaa kerralla kokonaan ja pysyvästi, luoden jotain lähtökohtaisesti uutta. Suomen kielen termi vallankumous, jota aiemmin nimitettiin myös termillä *waltamulkkaus*, tavoittaa hyvin revolution 1700-luvulla muuttuneen merkityksen.[7] Kyse on vallitsevan järjestelmän kukistamisesta uuden luomiseksi, ei paluusta johonkin alkuperäiseen järjestykseen.

Vallankumoukset ovat värittäneet koko modernia aikaa

1700-luvun lopulla tapahtui kaksi merkittävää vallankumousta. Amerikan vallankumouksessa (itsenäisyysjulistus 4.7.1776) kamppailtiin valistuksen ja liberalismien esiin nostamista arvoista, jotka konkretisoituivat omistuskysymyksissä. Amerikan vallankumous johti Yhdysvaltojen vapaussotaan, jossa Yhdysvallat itsenäistyi ja erosi Britannian siirtomaaherruudesta vuonna 1783. Ranskan vallankumous (1789–1799) oli lähtökohtaisesti porvarillinen vallankumous, jossa tuhottiin kymmeneksi vuodeksi kuninkaan valta, syrjäytettiin kristinusko rationaalisuuden tieltä ja julistettiin yleiset ja universaalit ihmisoikeudet, jotka lopettivat säätyjen vallan ja *ancien régime*.

Sata vuotta sitten tapahtuneessa lokakuun vallankumouksessa Vladimir Lenin (1870–1924) tähtäsi väkivaltaiseen vallankumoukseen, joka kumoaisi Venäjän keisarikunnan (1721–1917).[8] Tämä johtaisi puolestaan sosialismiin ja proletariaatin diktatuuriin. Tästä siirryttäisiin kommunismiin, jossa luokat ja puolue voitaisiin lopulta lakkauttaa. Seitsemänkymmentä vuotta kestäneestä Sosialististen neuvostotasavaltojen liitosta (1922–1991) tuli kaikkea muuta kuin ideaalinen sosialistinen, saati kommunistinen eli tasa-arvoiseen vapauteen pyrkivä valtio.

Vallankumousten listaa voisi jatkaa vaikka kuinka: Kiinan tasavallan muodostanut ja Qing-dynastian lopettanut Xinhai-vallankumous vuonna 1911, Kiinan kansantasavallan syntyyn johtaneet sisällissodat vuosina 1945–1950, Kiinan miltei sekasortoon johtanut ja sisäisesti tuhonnut kulttuurivallankumous vuosina 1966–1976, Iranin islamistinen vallankumous vuonna 1979, Romanian vallankumous vuonna 1989 ja Ukrainan vallankumous 2014. Vallankumoukset ovat värittäneet koko modernia aikaa ja sitä myöten myös modernien demokratioiden kehittymistä.

Vallankumouksellisuus liberaalin demokratian sisällä

Modernissa politiikassa poliittista järjestelmää on kuitenkin opittu muuttamaan myös muuten kuin vallankumouksella. Nykypolitiikassa vallankumouksellisuutta eli poliittisen järjestelmän muutokseen tähtäävää toimintaa ei tulekaan etsiä ainoastaan suurten väkijoukkojen kokoontumisista ja aitoon sotatilaan ajautuvista jännitteistä. Myös liberaalin demokratian sisällä tapahtuu jatkuvasti vallankumouksellista poliittista toimintaa.

Poliittisen ryhmän ensisijaisena tavoitteena on omien intressiensä edistäminen yhteiskunnassa ja talousjärjestelmässä. Olisi outoa ajatella puoluetta tai poliittista liikettä, joka ei tavoittelisi poliittista hegemoniaa.

Myös liberaalissa demokratiassa puolueiden tavoitteena on mahdollisimman suuri valta vallitsevan poliittisen järjestelmän sisällä eli käytännössä vaalivoitto. Poliittisen hegemonian saavuttamisen seurauksena poliittinen puolue pyrkii muuttamaan muiden poliittisten tavoitteiden lisäksi myös vallitsevaa poliittista järjestelmää. Liberaali demokratia on kuitenkin itsessään hidas järjestelmä, mikä ehkäisee tehokkaasti poliittisen toiminnan vallankumouksellista luonnetta.

Kuinka tämä näkyy suomalaisessa politiikassa? Liberaalioikeisto toteuttaa ensiksikin kokonaisvaltaista luokkapolitiikkaa, joka tulee esiin radikaaleissa työn ja talouden reformivaatimuksissa: prekarisoitumisessa, matalapalkkasektorin luomisessa, työehtojen ja palkkojen yleisessä heikentämisessä, sekä näihin liittyvissä sosiaaliturvan muutoksissa, kuten vastikkeellisessa sosiaaliturvassa ja työttömien ”aktiivinnissa”. Toiseksi, sote- ja maakuntauudistus muuttaa toteutuessaan perustavalla tavalla suomalaisen hyvinvointivaltion, avaa miljardien eurojen markkinat

yksityisille palveluntuottajille sekä mullistaa suomalaisen demokraattisen järjestelmän tuomalla kuntien ja eduskunnan väliin lähinnä peruspalvelubisneksen järjestämisestä vastaavan maakuntahallinnon.

Liberaalioikeisto toteuttaa kokonaisvaltaista luokkapoliitikkaa

Kolmas liberaalioikeiston ajama vallankumouksellinen hanke on kokonaisvaltainen koulutus uudistus, jossa tavoitellaan yliopiston ja ammattikorkeakoulujen yhdistämistä, korkeakouluverkon tiivistämistä, peruskoulujen opetussuunnitelmien muutosta, lukioiden yleissivistävän luonteen vähentämistä ja ammattikoulutuksen perusteellista muutosta.

Neljäs ja omalla tavallaan kenties merkittävin liberaalioikeiston vallankumouksellinen tavoite on ollut pyrkimys perustuslain muutoksiin. Näitä paineita on esitetty erityisesti arkipäivän poliittisen toiminnan ulkopuolelta, kuten Kimmo Sasin EVA:lle kirjoittamassa [raportissa](#) ja Björn Wahlroosin EVA:lle kirjoittamassa [pamfletissa](#).^[9] Oikeistohallitus on tietoisesti koetellut perustuslakia kerta toisensa jälkeen törmäyttämällä poliittisesti vahvasti intressi- ja luokkapohjaista lainsäädäntöä perustuslakiin ja perustuslakivaliokunnan tulkintoihin.

Myös äärioikeisto on pyrkinyt systemaattisesti vallitsevan poliittisen järjestelmän muutoksiin. Timo Soinin johtamat perussuomalaiset toivat suomalaiseen politiikkaan aivan uusia poliittisen toiminnan tapoja ja poliittisia sisältöjä, joiden tavoitteena oli murtaa "vanhojen puolueiden" valta. Timo Soinin perussuomalaisten sisällä kasvoi myös fasistinen blokki, joka radikalisoi perussuomalaisten politiikkaa ja johti lopulta perussuomalaisten hajoamiseen. Tämän äärioikeistolaisen blokin tavoitteena on perustavasti uudenlainen poliittinen järjestelmä, joka perustuu suljettuihin rajoihin, ihmisoikeuksien uudelleenmäärittelyyn sekä länsimaisen tasa-arvoisen ja suvaitsevaisen oikeusvaltion murtamiseen.

Myös sosiaalidemokraattien, vasemmiston ja vihreiden politiikan taustalla on vallankumouksellinen perinne. Tällä hetkellä demareiden, vasemmiston ja vihreiden vallankumouksellisuus näkyy kuitenkin lähinnä äärioikeiston retoriikassa, jossa fillarikommunistit, kasvissyöjät, maahanmuuttajat, feministit ja homot uhkaavat perinteistä lihaa syövän heteromiehen satumaata. Tällä retoriikalla ei kuitenkaan ole varsinaista perustaa. Vastakkainasettelu kumpuaa äärioikeiston tarpeesta määrittää vihollinen oman identiteettipoliitiikansa tarpeisiin, ei varsinaisesti demareiden, vasemmiston tai vihreiden vallankumouksellisesta poliittisestä toiminnasta. Pikemminkin sosiaalidemokraatit, vasemmisto ja vihreät pitävät yllä perinteistä poliittista järjestetystä jota oikeistolainen politiikka pyrkii monin tavoin murtamaan.

Konfliktit avaavat demokratian ytimen

Vallan ja hallinnon harjoittama politiikka esittäytyy epäpolitiikkana, depolitoituna toimintana. Poliittikan arkipäiväisessä spektaakkelissa poliittiset kysymykset esitetään meille yleensä hallittavina ja rationaalisina kysymyksinä – paitsi silloin kun tunteemme halutaan kiinnittää johonkin mieltä kuohuttavaan, mutta poliittisesti hyödylliseen epäkohtaan. Pääasiassa hallinnollinen politiikka pyrkii kuitenkin pragmaattisuuteen ja tehokkuuteen.

Konfliktit häiritsevät tätä pragmaattisuutta ja "hyvää" hallintoa. Latinan kielen sana *conflicto* tarkoittaa "lyödä (maahan)", "ahdistaa", "rasittaa", "vaivata" ja "kiusata". *Conflictus* sanalla on merkitys "yhteen iskeminen" ja *confingo* puolestaan tarkoittaa "iskeä", "törmätä yhteen", "joutua taisteluun" ja "taistella". Kuvainnollisesti se tarkoittaa "olla tai joutua vastakkain".

Konflikti on siis tilanne, jossa itsestään selviltä vaikuttavien asioiden suhteisiin jännittynyt erimielisyys tai ristiriita paljastuu. Konfliktin taustalla on alistussuhde, "rasitus" tai "vaivaus", jonka konflikti tekee näkyväksi eli tuo politiikan alueelle. Konflikti on repeämä, jossa näennäinen yksimielisyys purkautuu. Konfliktit paljastavat asioiden konstruktivisen, keinotekoisien luonteen.

Vain konfliktin tarjoama avautuma voi paljastaa uutta luovan politiikan mahdollisuuden. Ilman avautumaa ei synny positioita, jakolinjoja, eikä myöskään kiistelyä tai neuvottelua. Konflikti tarjoaa toisintoiminnan mahdollisuuden. Kuten taideteos, se aukaisee uuden toimintatilan sekä esittää vaatimuksen toimintaan ryhtymisestä ja asioiden järjestyksen uudelleenajattelun tarpeesta. Konflikti on liikuttava tekijä, se aiheuttaa muutoksia ja pois-paikoiltaan siirtymiä.

Demokratia on pikemminkin vähemmistöjen ja konfliktien, kuin enemmistöjen ja yksimielisyyden malli

Demokraattisen järjestelmän ehto on liike ja muutos. Demokratian peruseräkkeisiin kuuluu avoimuus, moniäänisyys, epäluottamus, erimielisyys ja jännitteisyys.^[10] Vaikka demokratia ymmärretään usein väärin "enemmistön valtana", muistuttaa puhe enemmistön tai vaalivoittajan yksimielisestä käskystä pikemminkin totalitarismista tai diktatuurista, kuin demokratiasta. Mitä yksimielisempiä demokratiassa ollaan, sitä lähempänä ollaan totalitarismia, jossa ei pelkästään vallitse, mutta ei myöskään ole mahdollista kuin yksi totuus. Siksi demokratia on pikemminkin vähemmistöjen ja konfliktien, kuin enemmistöjen ja yksimielisyyden malli.^[11]

Poliittiset konfliktit eivät koskaan ole ennalta odotettuja järjestettyjä tilaisuuksia, jalkapallo-otteluita tai tv:n keskusteluohjelmia. Konfliktit ovat olennaisesti uusia ja yllättäviä. Ne tuottavat vastapuolia, aiheuttavat kamppailuita, keskusteluita ja neuvotteluita. Ne eivät vain haasta, vaan *pakottavat* ajattelemaan uudelleen olennaisen poliittisen kysymyksen, nimittäin kuinka yhteiskunta on järjestetty, kuka tästä järjestelmästä hyötyy, kuinka siinä tuotetaan ja jaetaan vaurautta ja käytetään valtaa. Konfliktit paljastavat väistämättä voimasuhteissa vallitsevia epätasapainoja, alistussuhteita ja vapautumispyrkimyksiä.

Konfliktien tuottaminen, analysoiminen ja niissä toimiminen on demokraattisen politiikan tekemisen taitoa. Konfliktien aukaisemista rajapinnoista voidaan oppia, millaiset yhteiskunnalliset valtasuhteet kulloisellakin historiallisella hetkellä vallitsevat. Konfliktit organisoivat toimijoita, ne luovat puolesta ja vastaan ryhmiä, ne paljastavat mitkä tahot ovat valmiita toimimaan tiettyjen asioiden puolesta, arvioimaan uudelleen tilanteita ja asettumaan konfliktissa alakynteen jäävien tai voittajien puolelle. Siksi konfliktit luovat myös solidaarisuus- ja tukiverkostoja.

Konfliktit opettavat demokraattiseen politiikkaan

Pienetkin konfliktit heijastavat aina yhteiskunnallista, taloudellista ja poliittista kokonaisuutta. Niitä ei voida tyypistää tai supistaa välittömiin tekijöihinsä. Ne kertovat siitä minkälaiset kamppailut keräävät huomiota ja tukea ihmisten keskuudessa. Ne kertovat mikä on yhteiskunnallisesti arkaa ja vaarallista, ne paljastavat vallan rakenteita ja hierarkioita. Konfliktit ovat prisma, joka hajottaa harmaat ja tylsät arkiset hallinnolliset asiat monenkirjaviksi ja säkenöiviksi poliittisiksi kysymyksiksi. Ne haastavat ja pitävät hereillä. Ne *vaalivat* demokraattisen politiikan mahdollisuutta.

Poliittiselle liikkeelle tai puolueelle konfliktit ovat elintärkeitä: mikään politiikka ei voi toteutua ilman niitä. Erilaiset poliittiset toimijat tuottavat ja suhtautuvat konflikteihin kuitenkin eri tavoin. Radikaalia kansalaisaktivismia leimaa rajujen ja jopa hallitsemattomien konfliktien avaaminen. Puoluepolitiikka on puolestaan luonteeltaan konfliktien hallittua tuottamista ja avaamista. Konfliktien luonne määräytyy osittain poliittisesta toimintakontekstista, osittain poliittisen toiminnan tyylistä ja politiikan tavoitteista. Poliittikan kaikilla tasoilla olisi keskusteltava niistä tavoista joilla konflikteja rakennetaan.

Niin ulkoparlamentaarisen kuin parlamentaarisen äärioikeiston tapa rakentaa konflikteja ympäri maailmaa on perustunut pitkälti sekaannuksen ja moraalisen pahennuksen herättämiseen. Myös muilla itseään radikaaleina pitävillä toimijoilla on käytössä samankaltaisia, lähinnä nykyaikaista äärimilleen jännittänyttä ja salamannopeasti reagoivaa mediaa palvelevia konfliktistrategioita.

Poliittisena konfliktina kaaos on kuitenkin keskeneräinen ja vaikeasti ohjattava murtuma, joka usein vain kärjistää olemassa olevia vastakkainasetteluita avaamatta uutta tilaa. Poliittiset konfliktit eivät siksi ole yksilöiden sooloilua, sekavien joukkojen ja poliisien ennalta-arvattavia yhteenottoja tai "vapaita tiloja" ilman päämäärää tai sanomaa. Konfliktien käyttö politiikassa vaatii keskustelemaan konfliktien luonteesta, tavoitteista ja vastuusta.

Poliittiselle liikkeelle tai puolueelle konfliktit ovat elintärkeitä: mikään politiikka ei voi toteutua ilman niitä

Toisaalta on myös korostettava, kuinka nimenomaan puoluepolitiikan tehtävänä on myös vahvistaa ja tukea kansalaisyhteiskunnan tuottamia konflikteja. Puolue, joka tuomien sanoutuu toistuvasti irti kansalaisyhteiskunnan toiminnasta ja "katujen äänestä" on joko epärehellinen tai epädemokraattinen puolue. Tällainen puolue ei *edusta*, vaan pyrkii valitsemaan, määrittelemään ja määräämään poliittista toimintaa puolue-eliitin valitsemiin kysymyksiin. Tällainen puoluepolitiikka haluaa rajoittaa konfliktit politiikan ulkopuolelle, mutta tulee samalla rajanneeksi myös oman toimintakenttensä tarpeettoman kapeaksi.

Konflikteista voidaan oppia jatkuvasti niin yhteiskunnan, talouden kuin politiikan ja vallan kysymyksistä. Vaikka konfliktien tavoitteena ja panoksena on aina voitto, ovat ne myös oppimisprosesseja. Konkreettisten kamppailujen ja konfliktien kautta voidaan jäsentää, tarkentaa ja analysoida uudelleen poliittisen liikkeen ja toiminnan tavoitteita, sekä pohtia vallitsevan poliittisen järjestyksen perusteita.

Pitkäjänteinen ja tavoitteellinen oppimisprosessi osoittaa, missä todelliset yhteiskuntaa muuttavat konfliktit on tulevaisuudessa mahdollista käydä. Siksi demokraattinen politiikka voi toteutua ja kehittyä vain konfliktien kautta. Niiden karttaminen, pelkääminen ja hiljentäminen on demokraattisen politiikan pakenemista.

Viitteet

- [1] Thomas Hobbes: *Leviathan*. Vastapaino, Tampere 1999. Katso myös Mikko Jakonen: *Multitude in Motion. Re-Readings on the Political Philosophy of Thomas Hobbes*. University of Jyväskylä 2013.
- [2] Platon: *Valtio*. Teokset IV. WSOY, Helsinki 1999. Katso myös Jean-Pierre Vernant: *Kreikkalaisen ajattelun alkuperä*. Tutkijaliitto, Helsinki 2009.
- [3] Jyrki Kallio (suom. & toim.): *Mestari Kongin opetukset. Kungfutselaisuuden ydinolemus*. Gaudeamus, Helsinki 2014.
- [4] Hannah Arendt: "Civil Disobedience" teoksessa *Crises of the Republic*. New York, Harcourt & Brace Company, 1969.
- [5] Ilan Rachum: "*Revolution*": *The Entrance of a New Word into Western Political Discourse*. University Press of America, Boston 1999.
- [6] Polybius: *The Histories*. In Six Volumes. With an English Translation by W.R. Paton. William Heinemann, Harvard University Press, London 1968–1976. Katso myös Reinhart Koselleck: *Futures Past*. New York, Columbia University Press 2004.
- [7] Risto Alapuro "Vallankumous" teoksessa Hyvärinen et al. (toim.): *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Vastapaino, Tampere 2003.
- [8] V. I. Lenin: *Valtio ja vallankumous*. Valitut teokset, osa 7. Edistys, Moskova 1977.
- [9] Katso Kimmo Sasi: *Lain vartijat. Perustuslaki on ehdoton, mutta kenen käsissä on sen tulkinta*. Eva raportti 3/2015 ja Björn Wahlroos: *Hiljainen vallankumous. Tekikö uusi perustuslaki Suomen hallitsemisen mahdolliseksi?* EVA –pamfletti 2017.
- [10] Katso Jacques Rancière: *Erimielisyys*. Tutkijaliitto, Helsinki 2009 sekä Pierre Rosanvallon: *Vastademokratia. Poliittikka epäluulon aikakaudella*. Vastapaino, Tampere 2008.
- [11] Vähemmistöjen ja enemmistöjen, tai molekulaaristen ja molaaristen poliittisten mallien erosta katso Gilles Deleuze & Felix Guattari luku "1933 – Micropolitique et segmentarité" teoksessa *Mille Plateaux: Capitalisme et schizophrénie* 2. Les Éditions de Minuit, Paris 1980.